

УДК 94:378.4(477.54)»1941/1950»

Харківський університет у 1941–1950-ті роки

Бердута М. З., Іванов С. Ю.

У статті розглядається становище університету в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки. Показана діяльність університету під час його евакуації до Кзил-Орди та в Харкові після його звільнення від німецько-фашистських військ.

Ключові слова: Харківський університет, евакуація та реевакуація, Велика Вітчизняна війна.

Бердута М. З., Іванов С. Ю. Харьковский университет в 1941–1950-е годы. В статье рассматривается положение университета в период Великой Отечественной войны и первые послевоенные годы. Показана деятельность университета в период его эвакуации в Кзыл-Орду и в Харькове после его освобождения от немецко-фашистских войск.

Ключевые слова: Харьковский университет, эвакуация и реэвакуация, Великая Отечественная война.

Berduta M., Ivanov S. Kharkov University in 1941–1950-th. The article looks at the situation of the University during the Great Patriotic War and the immediate postwar years. The activity of the university during his escape in Kzyl-Orda and in Kharkov after its liberation from Nazi forces is shown in the article.

Keywords: Kharkiv university, evacuation and re-evacuation, Great Patriotic War.

Окремим періодом в історії Харківського університету стала Велика Вітчизняна війна – яка викликала необхідність перебудови всієї його діяльності, підпорядкувавши її справі захисту Батьківщини, досягнення перемоги над ворогом.

На другий день війни на всіх факультетах і в студентських гуртожитках університету відбулися мітинги і збори. Їх учасники

висловили бажання віддати всі сили на розгром фашистів. Тисячі студентів, викладачів та співробітників пішли на цю війну, щоби захистити свою Батьківщину.

У перші дні війни потік добровольців був настільки масовим, що працівники призовних пунктів Харкова виявили розгубленість, не могли кілька днів визначити, куди направляти непередбачене мобілізаційними планами поповнення [4, с. 20].

Війна вимагала оперативної перебудови всієї навчальної роботи. За рішенням Вченої ради від 30 червня 1941 р. на факультетах у стислі терміни були достроково проведена екзаменаційна сесія та державні іспити. Проте уже 30 липня 1941 р. ЦК КП(б)У, Раднарком УРСР ухвалили постанову «Про інститути і технікуми м. Харкова», яка передбачала тимчасове припинення занять у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. Студенти, не призвані до армії, залучалися до роботи на підприємствах і в установах [4, с. 51].

Не зважаючи на героїчний опір Червоної Армії, зупинити просування ворога не вдалося. Тому наприкінці вересня 1941 р. Рада з евакуації при РНК СРСР і Всесоюзний Комітет у справах вищої школи при РНК СРСР визначили місце евакуації Харківського університету – місто Кзил-Орда. Це був обласний центр Кзил-Ординської області Казахської РСР.

Разом із харків'янами в евакуацію вирушила група викладачів і студентів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Відповідно до наказу Наркомату освіти УРСР від 4 серпня 1941 р. передбачалося, що два вузи будуть тимчасово об'єднані на базі Харківського університету [4, с. 53].

Уже в перші дні після прибуття до Кзил-Орди наприкінці жовтня 1941 р. деякі викладачі Харківського університету були направлені на роботу в міські середні і неповні середні школи, в місцевий педагогічний інститут. Украй гострою була житлова проблема як для викладачів, так і для студентів. Частина студентів була розселена в приміських колгоспах і радгоспах, де тимчасово залучалася до сільськогосподарських робіт [4, с. 82].

Багато випробувань випало на долю тих, хто мав у Кзил-Орді налагодити навчальний процес в Об'єднаному Українському державному університеті (ОУДУ), який став спільним етапом в

історії Харківського та Київського університетів.

Наказом ректора О. В. Сазонова від 10 грудня 1941 р. університет відновив роботу в складі п'яти факультетів: історичного, філологічного, фізико-математичного, хімічного і біологічного. Заняття на економічному та деяких інших факультетах відновити не вдалося. Заняття вели 70 викладачів. Було сформовано 28 академічних груп, у яких налічувався 131 студент [4, с. 84].

З 23 лютого 1942 р. на базі тимчасово об'єднаних Харківського і Київського університетів почав функціонувати ОУДУ, ректором якого був призначений О. М. Русько, який до цього часу був ректором Київського університету; проректором з навчальної роботи – О. В. Сазонов, з наукової роботи – Й. Н. Кравець, обидва – працівники Харківського університету. Професорсько-викладацький склад ОУДУ налічував 83 чол., у тому числі 5 професорів, докторів наук, 3 професори і 28 доцентів, кандидатів наук. До кінця 1942 р. в університеті навчалось близько 500 чол. [4, с. 85].

Навчальний процес в університеті відбувався в умовах перебудови навчальних планів відповідно до військового часу. Термін навчання в педагогічних вузах скорочувався з 4 до 3 років при збільшенні щотижневих занять з 36 до 42-45 годин. На екзаменаційну сесію виносилося 6-8 іспитів і 4-6 заліків. П'ятирічний термін навчання було відновлено з 1 вересня 1942 р.

Долаючи великі труднощі, колектив університету поступово налагоджував навчальний процес, забезпечував підготовку висококваліфікованих кадрів. За період перебування в Кзил-Орді ОУДУ підготував 263 фахівця, з них 160 філологів, 43 історики, 20 фізиків і математиків, 22 хіміки і 18 біологів [4, с. 85-86].

Велику навчальну і виховну роботу серед студентів проводили співробітники історичного, особливо філологічного, факультетів, контингент якого був найбільш чисельним. Філологи працювали в місцевому педагогічному інституті, брали активну участь в агітаційно-пропагандистських заходах. Вони підготували цикл лекцій про гуманізм радянської літератури та боротьбу проти фашистської ідеології. З чисельними лекціями перед трудящими виступали співробітники інших факультетів університету.

Усього в 1941/1942 навчальному році викладачі суспільних наук прочитали для трудящих міста й області понад 600 лекцій. В евакуації професори і викладачі університету надавали навчально-методичну допомогу вчителям місцевих шкіл та навчальних закладів міста й області. Науковці брали участь у засіданнях методичних об'єднань учителів середніх шкіл, у розробці навчальних програм, читали лекції, в тому числі з культурно-просвітницької тематики, для педагогів і населення міста. Все це збагачувало культуру народів, яких ще більше зблизило загальне лихо – війна.

Після визволення східних районів України постало питання про подолання величезних руйнувань, які завдав ворог економіці і культурі. Вживалися екстрені заходи щодо відродження системи народної освіти і культури. Науковцями університету розроблялися програми і навчальні плани, готувалися підручники і посібники для шкіл на території УРСР, що звільнялася від фашистів. У період перебування в Кзил-Орді доцент С. М. Шаховський підготував до друку четверте видання підручника української радянської літератури для вузів [1, с. 101]. Таких прикладів можна навести чимало.

23 серпня 1943 р. був звільнений від нацистів Харків. Розпочалася підготовча робота до реевакуації університету до рідного міста. Планувалося продовжувати заняття ОУДУв Кзил-Орді до закінчення 1943–1944 навчального року. Отже, під час перебування університету в Кзил-Орді його колектив у складних умовах евакуації зміг налагодити навчальну, наукову, політико-виховну, культурно-просвітницьку роботу, продовжував підготовку фахівців для народного господарства країни, надавав фронту і тилу всебічну допомогу і тим самим зробив свій внесок до загальнонародної справи боротьби з нацизмом.

Після звільнення Харкова газета «Радянська Україна» від 4 вересня 1943 р. писала, що на другий день окупації на дверях головного корпусу університету з'явилося оголошення наступного змісту: «Сей культурний інститут конфіскований Харківською гарнізонною комендатурою». Відвідувати університет дозволялося лише німецьким солдатам і офіцерам [1, с. 110].

Велика Вітчизняна війна та німецька окупація принесли величезні біди простій, пересічній людині Харківщини, яка протягом майже двох років мусила пройти через усі пекельні випробування. Значна частина харків'ян, у тому числі викладачі та співробітники університету, позбавлені можливості евакуюватися в тил Радянської держави, плекали надії і за німців будь-що пережити тягар окупації.

Місцева влада змогла організувати евакуацію в радянський тил обладнання та лише керівної й частину інтелектуальної еліти міста і кваліфікованих робітників. Решта просто не одержала посадочних талонів в ешелони, що прямували вглиб країни. Не дісталася такого талону і багатьом викладачам університету, серед яких був проректор з навчальної роботи Д. А. Корнієнко. За його свідченням більша частина професури і викладацького складу університету в перший період окупації залишилась в Харкові» [2, арк.74].

Незначна частина співробітників університету, переважно літні люди, відгукнулася на оголошену німецьким керівництвом реєстрацію. Студенти, боячись відправки їх до Німеччини, не прийшли, окрім хворих або скалічених війною молодих людей, яким не загрозувала примусова мобілізація. Так викладачі залишилися без студентів, і ні про які заняття не було й мови [12, с. 419].

Більшість харків'ян сприймала німців як завойовників, які принесли на нашу землю біль та сльози. Ці люди тяжко переживали поразки Червоної Армії, її великі втрати. Адже важко було знайти родину, в якій батько, чоловік або син не були на фронті.

Проте були й такі, що лояльно ставились до німців, зустрічали їх з хлібом-сіллю, оскільки з ними пов'язували надії на створення Української держави.

Згоду на співробітництво з німцями дали також кілька викладачів університету, серед яких: професор М. М. Марчевський і доцент Х. С. Рябокінь із фізико-математичного факультету, професор В. В. Дубровський і доцент Ю. В. Шевельов з філологічного факультету та деякі інші. Кілька викладачів університету, боячись переслідувань з боку органів Радянської влади, в лютому 1943 р. поїхали з відступаючими фашистськими військами: філологи

А. І. Аксьонов, М. М. Глобенко, І. М. Крилов, Ю. В. Шевельов, В. В. Дубровський, історик А. С. Коцевалов, фізик П. П. Лелюкіи, директор ЦНБ О. В. Линтварьова [4, с. 118].

Різним утискам, а то й репресіям з боку радянського керівництва часто піддавалися ті, що залишилися під час окупації в місті. Професор І. К. Рибалка згадує: «З університету були звільнені як такі, що перебували на окупованій території: проректор хімік М. Корнієнко, викладачі філологи М. Наконечний, Вержбицький, історик К. Агібалова та десятки інших» [7, с. 91].

Слід відзначити, що політичне поле окупованого Харкова не було біполярним і увібрало в себе громадсько-політичні сили, рухи, об'єднання різного спрямування та забарвлення. Найактивніше, крім радянського, діяв націоналістичний табір, а також деякі менш впливові сили, такі як станова дворянська організація та інші, відверто пронимецької організації. Всіх їх об'єднувала антирадянська спрямованість.

Важливу роль у згуртуванні української громадськості відіграла «Просвіта» – найбільш масова з усіх існуючих у місті громадських організацій. Серед фундаторів «Просвіти» були В. В. Дубровський, В. В. Кривенко, О. Д. Багалій, О. І. Попов, Д. Ф. Соловей та ін. [8, с. 194].

Головним завданням «Просвіти» було згуртування українського населення міста на національній основі, пробудження у нього національної свідомості. Також «Просвіта» намагалася віднайти додаткові джерела постачання продуктів для голодуючого населення міста. У Харкові з початком окупації вже у грудні 1941 р. почався небувалий в історії міста голод.

Професор О. О. Мігулін пригадував: «Я зиму 1941–1942 рр. прожив за рахунок того, що після приходу німців взяв дві дохлих коняки, які валялися на галявині, з'їли більше двох десятків собак застрелених німцями» [2, с. 108-110].

Проте для багатьох харків'ян і такої їжі бракувало. Люди стали опухати, набули масового характеру голодні смерті, були випадки труподства [8, с. 278].

Переважаюча більшість харків'ян не сиділа, склавши руки, а намагалася будь-що вижити. Центром усього життя городян були

міські базари. Як писала Л. Гурченко: «Рано-вранці люди бігли на базар. Там усе: їжа, одяг, гроші, надія – життя!» [1, с. 65].

Професор університету Б. К. Мигаль говорив: «Як такої торгівлі не було, панувала міна. Міняли борошно на махорку, картоплю на цукор, цукор на цибулю. Дещо можна було купити і за гроші, але ціни були дуже високі». Один кілограм хліба коштував 120 крб., стакан зерна – 20 крб., 1 кг сала – 900 крб.» [6, с. 2].

Рятівним заходом були багатокілометрові походи до сільської місцевості для обміну речей, здебільшого одягу, на продукти харчування. Професор університету В. І. Кадєєв згадував: «Батько був на фронті, а я, щоб не померти з голоду, ходив на хутори на «мінку». Останній раз ходив пішки аж до Кременчука» [11, с. 49-50].

Були й такі, як, наприклад, викладач біологічного факультету І. М. Нагибін, який, щоб не вмерти від голоду, змушений був жебракувати на Миколаївській площі [4, с. 116]. За час окупації Харкова, що тривала 641 день, загинуло понад 300 тис. мирного населення міста. Тільки за 1942 р. померло 22708 мешканців [5, с. 214-216].

Під час окупації Харкова фашисти намагалися якомога більше знищити промислових підприємств, будівель, осередків культури. Всі 36 вузів, 41 технікум, що функціонували в місті до війни, були закриті. Не працювали середні і неповні середні школи, бібліотеки, клуби, музеї, театри.

У роки окупації понад 60% навчальних приміщень університету було зруйновано повністю або дуже пошкоджено. Найбільш коштовне устаткування лабораторій електромагнітних коливань, електронних і іонних процесів, експериментальної фізики було вивезено до Німеччини. Фашисти розграбували музей біологічного факультету, археологічний музей університету, в якому знаходилися раритетні речові пам'ятки і знахідки. Було знищено 90% колекційного фонду ботанічного саду. У Центральній науковій бібліотеці фашисти знищили весь газетний фонд за період з 1917 р. по 1941 р. До Німеччини було вивезено 60 тис. книг і журналів. Особливо масштабні пограбування відбулися в університеті під час другої окупації міста (12 березня – 22 серпня 1943 р.). Загальна сума збитків,

завданих університету окупантами, складала 28,5 млн. крб. [3, с. 233].

Після визволення Харкова розпочалася робота з відбудови зруйнованого ворогом народного господарства. Ректор ОУДУ О. М. Русько, який прибув до Харкова 1 вересня 1943 р, видав наказ про початок навчального року за умови, що навчання поєднуюватиметься з роботами по відбудові найменш пошкоджених приміщень, ремонту меблів тощо. Був сформований адміністративний апарат університету та розпочалася реєстрація викладачів і студентів, які прибували з евакуації або залишалися на окупованій території [4, с. 122].

У перші дні вересня 1943 р. у канцелярії університету було зареєстровано близько 100 співробітників. Прийом студентів на навчання в 1943 р. відбувся без конкурсних іспитів. У жовтні 1943 р. кількість студентів становила 120, у листопаді – 355, а наприкінці 1943/1944 навчального року – 585 чоловік [12, с. 426].

Навчальний процес в університеті розпочався 1 листопада 1943 р. на п'яти факультетах: фізико-математичному, хімічному, біологічному, геолого-географічному, історико-філологічному. Наприкінці 1943 р. історико-філологічний факультет був розділений на історичний і філологічний, а геолого-географічний – на геологічний і географічний. З 1 квітня 1944 р. відновив діяльність економічний факультет.

Після виходу урядової постанови від 25 березня 1944 р. «Про підготовку до реєвакуації вузів УРСР» після закінчення навчального року з Кзил-Орди до Харкова поверталися студенти і викладачі. 17 липня 1944 р. у зв'язку з завершенням реєвакуації ОУДУ припинив своє існування. Студентів, які прибули з Кзил-Орди, зараховували на відповідні курси факультетів університету. Викладачі і студенти Київського університету повернулися до Києва.

На початку 1944 р. відновилося навчання на заочному відділенні університету, до якого було зараховано 500 чоловік. Поступово збільшувалася кількість викладачів. У 1944/1945 навчальному році вони склали 329 чол., з них 50 професорів, 103 – доценти [12, с. 427].

Водночас із відновленням навчального процесу і відбудовними роботами в університеті налагоджувалася науково-дослідницька робота. З січня 1944 р. почала діяти Вчена рада, яку очолив ректор університету М. П. Барабашов. У 1944 р. у Фізико-технічному інституті за ініціативи І. Курчатова почалися роботи з підготовки першого радянського ядерного реактора.

Поступово налагоджувався відпочинок і дозвілля студентів. На початку 1944 р. відновив роботу колектив художньої самодіяльності, вже в 1945 р. у різних самодіяльних гуртках було понад 200 студентів. На міському огляді самодіяльних колективів вузів Харкова в 1945 р. університет посів перше місце.

Яскравою сторінкою в історію університету ввійшло повоєнне десятиріччя. Перед колективом університету постали нові завдання – сформуванню склад викладачів та забезпечити набір студентів.

21 червня 1946 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про зміцнення навчально-технічної бази Харківського державного університету ім. О. М. Горького». Передбачалося збільшення асигнувань на відбудовні роботи та придбання обладнання для лабораторій. На кінець 1940-х років відбудова університету в основному була завершена.

Перший повоєнний набір в 1945 р. був при відсутності конкурсного змагання на вступних іспитах абітурієнтів. У подальші роки стан з набором до університету поліпшився за рахунок масових демобілізацій з лав Збройних Сил і збільшення кількості випускників середніх шкіл. Уже в 1946 р. відбувся перший конкурсний відбір абітурієнтів. Поступово збільшувався контингент студентів. Якщо в 1946 р. їх було 1744 чол., то в 1955 р. – вже 3059 чол. У 1948 р. університет досяг довоєнного рівня в підготовці спеціалістів з вищою освітою [12, с. 435]. За десять післявоєнних років для народного господарства було підготовлено понад 4000 спеціалістів з вищою освітою. Більшість випускників університету йшла працювати викладачами у шкільну систему освіти. До кінця 1950-х рр. кожний другий вчитель старших класів середніх шкіл Харкова був випускником Харківського університету [13, с. 154].

Навчальний процес у 1945–1955 роках також відбувався в досить складних умовах: не вистачало лекційних аудиторій, лабораторій і спеціальних кабінетів для проведення практичних занять. Досить складною залишалася проблема забезпечення гуртожитком студентів. Керівництво університету змушено було віддати під житло 12-й корпус університетського приміщення, в якому оселилися 580 студентів [12, с. 438].

У процесі відродження промислового і наукового потенціалу Харкова університетський колектив зосереджував зусилля на виконанні потреб підприємств і установ міста та області. Міцніли зв'язки університетських фізиків, хіміків, геологів, економістів з виробництвом. Історики активно вивчали історію міста, його культурні надбання. Постійно діючими в університеті стали курси перепідготовки вчителів середніх шкіл з усіх навчальних дисциплін. Науковці університету знайомили сотні працівників освітніх закладів міста і області з новими досягненнями природничих і гуманітарних дисциплін, культурно-освітніх закладів міста.

Важливою подією в житті університету стало рішення у 1950 р. Ради Міністрів СРСР про передачу університету зруйнованого під час війни Будинку проектів на площі Дзержинського (нині – майдан Свободи) і асигнування на будівельні роботи в розмірі 80 млн. крб. У 1955 р. до ладу став перший з 13 корпусів університету, повністю будівництво завершилося у 1963 р. [13, с. 157].

Поступово збільшувалася кількість студентів і викладачів. У 1956 р. із Харківського та Сумського педінститутів до університету були переведені студенти для навчання зі спеціальностей «історія», «географія», «біологія». Було відновлено факультет іноземних мов. У 1958 р. в університеті було відкрито вечірню форму навчання. Бурхливими темпами зростав обсяг науково-дослідних робіт, особливо тих, що виконувалися на замовлення виробництва. У 1959 р. університет першим серед вузів міста придбав обчислювальну машину «Урал» для виконання наукових досліджень [13, с. 160].

Університетська освіта завжди передбачала проведення

культурно-масової роботи, участь студентів і викладачів у художній самодіяльності. В 1948 р. в університеті працювало 7 гуртків самодіяльної творчості, які об'єднували 150 студентів. У 1954 р. у першому міжфакультетському огляді колективів самодіяльності брало участь 500 чоловік. Кількість гуртківців зросла до 1200 чол. Вони постійно виступали з демонстрацією своєї майстерності в підшефних установах і міських оглядах самодіяльних колективів, де посідали призові місця [12, с. 455].

Науковці університету брали активну участь у роботі міського і обласного товариства «Знання», що давало їм можливість пропагувати досягнення вітчизняної освіти і культури. Велику культурно-освітню роботу викладачі проводили в підшефних промислових підприємствах, гуртожитках, школах. Так, у 1949 році в колективах и гуртожитках заводу тракторного машинобудування було проведено 2 тис. лекцій і бесід на різноманітні теми. В клубі заводу і гуртожитках часто виступали учасники художньої самодіяльності університету. В палаці культури «Металіст» студенти університету керували дитячим хором і танцювальним колективом [13, с. 151].

Отже в роки війни викладачі, співробітники і студенти університету воювали на фронтах, продовжували наукову та освітню роботу за межами Харкова. Після звільнення міста від окупантів усі включилися у відбудова університету, продовжували підготовку кадрів, примножували досягнення в науковій, навчальній та громадській роботі.

Примітки

1. *Гурченко Л. М.* Аплодисменты / Л. М. Гурченко. – М., 1987.
2. *ДАХО.* – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17.
3. *Далеко от линии фронта: Воспоминания. Документы и материалы.* – Х., 1977.
4. *Журавський Ю. Й.* Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни / Ю. Й. Журавський, Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль. – Х., 2010.
5. *Куделко С.М.* Харьков: хроника столетий / С. М. Куделко, Л. И. Тарасова. – Х., 2010.
6. *Газ. «Нова Україна».* – 1942. – 18 грудня.

7. *Рибалка І.* Така наша доля. Сторінки життя мого покоління / І. К. Рибалка. – Х., 1999.
8. *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Х., 2004.
9. *Советская* Україна в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: Документы и материалы: в 3 т. Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – К., 1980.
10. *Український засів.* – 1993. – № 4.
11. *Бердута М. З.* Университет: жизнь и судьба / М. З. Бердута, С. М. Куделько, О. А. Ручинська // UNIVERSITATES / Университеты. – Х., 2007. – № 2 (30).
12. *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін.* – Х., 2004.
13. *Харківський університет – рідному місту.* – Х., 2004.

УДК 930:016:929 Клочков

На зламі епох: викладацька кар'єра М. В. Клочкова

Чухлій С. О.

У статті розглядається викладацька діяльність Михайла Васильовича Клочкова (1877–1952) – історика, професора Харківського університету. Навчально-методичні матеріали та праці складають значну частину творчого спадку М. Клочкова й разом з іншими джерелами дозволяють охарактеризувати складний шлях викладача-історика в «переломну добу».

Ключові слова: М. В. Клочков, викладацька діяльність, університет.

Чухлій С. А. На рубеже эпох: преподавательская карьера М. В. Клочкова. В статье рассматривается преподавательская деятельность Михаила Васильевича Клочкова (1877–1952) –